

Poglavlje 10:

STRANI UTICAJI NA RAZVOJ ZANATSTVA SREDNJOVEKOVNE SRBIJE

Apstrakt: *Razvoj, diferencijacija, pa čak u izvesnom smislu i stratifikacija zanatstva, odnosno zanata i zanatlija srednjovekovne Srbije odvijala se u skladu sa postojećim znanjem, preduslovima i uticajima. Tokom srednjeg veka, a na teritoriji tadašnjih srpskih zemalja, odnosno od dolaska Slovena pa do pada pod tursku vlast, zanatstvo se tako razvija na osnovu slovenskih tradicija i baštine. Na njih utiču kako zatečeno istorijsko geografsko stanje, tako i kasniji uticaji, od kojih su pojedini i jednovremeni, a pod kojima domaće zanatstvo zadobija i sopstvenu formu. Među ovim uticajama kao glavni se izdvajaju najpre rani germanski, a zatim vizantijski i latinski, odnosno zapadni, koji struje preko primorskih oblasti i putem Ugarske. Na ove se nadovezuju i oni pozno srednjovekovni koji dolaze sa saskim elementom, nakon početka 13. veka. Svaki od ovih uticaja doprineo je razvoju zanatstva, kao i zanatskog zakonodavstva, te ih je neophodno i razmotriti. Dodatno, sa prodorom turskog uticaja, dolazi i do uspona novih zanata, i pre pada srpskih zemalja pod osmansku vlast. Stoga je ovaj rad posvećen upravo razmatranju ovih uticaja na razvoj zanatske delatnosti.*

Ključne reči: *zanatstvo, strani uticaji, Srbija, srednji vek.*

.....
201

UVOD

Razvoj, diferencijacija, pa čak u izvesnom smislu i stratifikacija zanatstva, odnosno zanata i zanatlija na teritoriji srpskih srednjovekovnih zemalja¹, odvijala

1 Pod srpskim zemljama u datom periodu se podrazumeva geografski prostor definisan okvirno granicama države kralja Milutina (1282-1321), ka severu proširen granicom iz vremena Despotovine (1402-1459), a na jugu sa gradovima i naseljima sa granične linije kralja Milutina, pošto na teritoriji kasnije osvojenoj od strane Stefana Dušana (kralj 1331-1346, car 1346-1355), zanatstvo, a posebno gradsko, kao i sam grad, pripadaju ekonomskoj istoriji Vizantije. Na ovako ovičen ekonomski prostor, u kom se razvija zanatstvo srednjovekovne Srbije, delimično se može primeniti i idejni model

se u skladu sa postojećim znanjem, preduslovima i uticajima. U sledu uzročno posledničnih odnosa razvitka zanatstva, koje je u osnovni jedna od najvažnijih srednjovekovnih privrednih grana, i jedina osnova proizvodnje u dobu alata, vremenu kada sve počiva na ručnom radu, i u određenim slučajevima mehaničkim strojevima (kojima je potrebna snaga vatre, vode, ili se pokreću pomoću životinjske vučne sile), a *homo faber* je jedini profesionalni proizvođač, napredak i promene nastaju najčešće kao posledica privrednih činilaca, među kojima se sem onih osnovnih², moraju izdvojiti posebno tehnološke promene³ i strani uticaji čija inkorporacija u postojeći sistem dovodi do ne samo načelnih nego, nekada i korenitih izmena (Fostikov, 2019a, 9-30).

U osnovnoj ravni već činjenica da su Sloveni pristigli na nove teritorije noseći sa sobom sopstvene tradicije i proizvodnu baštinu, zasnovanu na ranijem razvoju, otvara put prvim uticajima, među kojima se moraju izdvojiti istorijsko geografski uslovi kako tokom seobe, tako i u slučaju zatečenog stanja, gde se u novim oblastima kojima se kreću i koje naseljavaju susreću sa nizom novih činioca, počevši od germanskih plemena, preko starosedelačkog stanovništva, naroda koji se mešaju na teritoriji Panonske nizije gde se širi i država Huna, te zatim i Vizantijskim carstvom, odnosno nasleđem rimske civilizacije. Dodatno, dolazak Ugara i formiranje ugarske države na novim granicama srpskih oblasti dovodi i do strujanja uticaja sa te strane. Svim navedenim kontaktima treba dodati i uticaj novog geografskog podneblja, čije poznavanje dolazi sa već uspostavljenim sistemom zanatstva.

Stoga u periodu od dolaska Slovena, preko formiranja srpske državnosti, pa do pada pod tursku vlast, osim što se u osnovi zanatske veštine nalaze slovenske tradicije i baština, može se izdvojiti nekoliko glavnih stranih uticaja: rani germanski, vizantijski, primorski, zapadni (posebno ugarski), pozno germanski odnosno saski i istočni, to jest rani osmanski, koji dodatno sam po sebi baštini i starije, sebi svojstvene tradicije (Fostikov, 2019a, *passim*; Fostikov, 2021a, 153-171). Njima se može dodati i mešovita grupa stranih uticaja među kojima svoje mesto nalaze pojedinačni primeri uticaja koji se mogu opaziti, a do kojih dolazi tokom kraćih susreta sa drugim stranim elementima, koji su uglavnom kratkotrajni ili čiji su uplivni posredni.

économie-monde F. Brodela, ili tzv. world-empire I. Valenštajna (Popović, 2016, 37-43; Fostikov, 2019a, 9-10).

- 2 Među činioce zanatstva, sem osnovnih (radne snage, resursa, alata, odnosno sredstava rada) ubraja se čitav niz drugih čija brojnost raste sa razvojem teorije istorije, ekonomije i drugih nauka (Hoselitz, 1957, 28-41; Spengler, 1957, 42-56; Afghah, 1998).
- 3 Tehnološke promene neizostavan su deo napretka i same po sebi su zajedno sa načinom organizacije rada uslov za povećanje produkcije proizvodnje (North, 1994, 1, 13), a zajedno sa veštinom zanatlje i osnov za stvaranje kvalitetnijeg proizvoda.

Tako, kada se govori o stranim uticajima na razvoj domaćeg srpskog srednjovekovnog zanatstva mora se najpre imati u vidu da se oni odvijaju paralelno, fluidno, i na više nivoa, kao i da u dugom hronološkom sledu, pojedini imaju svoj kontinuitet trajanja, dok se neki dešavaju u talasima ili pojedinačno, kao i da su nekada istovremeni jedni drugima ili mešoviti.

Što se nivoa uticaja tiče, oni su najvidljiviji u sistemu znanja, sferama stratifikacije i diferencijacije zanatstva i zanatlija, organizaciji zanatlija i njihovog rada, zakonodavstvu, stilovima i načinima proizvodnje i tehnologiji, što se sve dodatno oslikava na rečnik zanatstva i proizvodnje, kao i onomastikon svakodnevnice⁴.

Istraživanje stranih uticaja podrazumeva i ispitivanje puta kojim oni stižu. U tom smislu među osnovne načine presađivanja znanja spadaju: dolazak stranih zanatlija na poziv, odlazak zanatlija na usavršavanje⁵, makromigracije⁶, međunarodna trgovina⁷ i ugovori, kao i samo prevođenje. Pomenutim načinima, u određenim slučajevima treba priključiti i osvajanja, kao i teritorijalno širenje, posebno na sever i jug, kada inkorporacija novih oblasti, kao i centralnih ekonomskih naselja⁸ dovodi do aktivnog preplitanja strane sa domaćom sferom proizvodnje i potreba.

-
- 4 Upravo u tom smislu, prilikom istraživanja, važna je za razumevanje, praćenje i razgraničenje stranih uticaja na razvoj zanatske delatnosti relacija na liniji stanovništvo-teritorija-jezik, (Fostikov, 2019a, 10).
 - 5 Istraživanje stranih uticaja, posebno zapadnog na domaće zanatlije putem školovanja, delom je proučeno u domaćoj literaturi (Ćuk, 2003, 21-30).
 - 6 Uticaj makromigracije odlično se vidi na primeru seobe naroda, kao i arapskom zaposedanju evropskog prostora, posebno u slučaju Španije, ili saskom širenju evropskim prostorom, gde kao novi činioци dovode do jakog uticaja na razvoj oblika i stilova proizvodnje u novim oblastima. Veličina tako snažnog uticaja vidljiva je na nižoj razini i u okvirima mikromigracija škola i radionica, koje se tako može opaziti i na teritoriji samih srpskih zemalja, gde se sa pomeranjem države i prestonice ka severu prenose i stil i način proizvodnje, što se vidi na primeru grnčarstva (Cunjak, 2001, 255).
 - 7 Uticaj trgovine posebno međunarodne na institucionalne promene odlično se vidi na primeru Venecije (Puga Trefler, 2014, 753-821), a slična situacija zapaža se i u drugim gradovima tog tipa. Dodatno već samo uključivanje zanatskih proizvoda u međunarodnu trgovinu sa jedne strane, i međunarodnih ugovora sa druge strane, donosi do niza promena, počevši od količine produkcije, faze obrade proizvoda, preko kvaliteta, pa do organizacije, stratifikacije i pitanja mobilnosti zanatskog sloja, kao i uticaja na samo grananje zanata. Dodatno, putem trgovine šire se i strani uticaji kao takvi na domaće zanatstvo. Videti detaljnije i niže.
 - 8 Centralna naselja predstavljaju naselja koja obuhvataju nekoliko različitih funkcija, počevši od administrativne do ekonomske, a u zavisnosti od broja funkcija dele se i međusobno prema rangovima (Mrgić, 2012, 285-297).

Takođe, navedenim tokovima diseminacije znanja treba dodati i uticaj religije, koja sama po sebi otvara vrata uplivima, u kojima se prepliću različiti uzroci, pa tako i u slučaju hrišćanstva dolazi do stvaranja posebne grupe umetničko zanatskih proizvoda. Tako je i već samo prevođenje svetih tekstova doprinelo i prenošenju sistema znanja, kao i stvaranju nove terminologije zanatstva.

Konačno, i same potrebe, ne samo stanovnika, već posebno dvora i manastira⁹, uslovljavaju i pospešuju rasadivanje stranih uticaja. Upravo putem dvora, odnosno manastira, koji su posebno u srednjem veku, rasadnici noviteta, širi se i tehnološka znanje. Na poziv dvora, pristižu i direktno pojedine zanatlije, bilo radi pomoći ili izrade određenog artikla ili objekta¹⁰. Preko dvora istovremeno pristižu i uticaji stranih stilova, a sem putem diplomatskih odnosa šire se i putem dinastičkih brakova¹¹ (Fostikov, 2019a, *passim*).

Tako se distribucija znanja zapravo odvija kroz nekoliko osnovnih kanala: preko centra svetovne ili sakralne vlasti (dvor, crkva, manastir), putem inkorporacije stranaca u većem broju među domaće zanatlije (migracija, kolonije, osvajanje) i putem pojedinaca u okviru sistema školovanja unutar radionice. Dodatno, kada se govori o stranim uticajima, dosadašnja istraživanja ukazuju da dok pojedini zahvataju čitave grane zanatstva, drugi se oslikavaju često na pojedinačni element proizvodnje. Pa tako, neke opažamo samo u izvedbi određene grupe predmeta. Takođe, dok pojedini traju u kontinuitetu, pa su istovremeni sa drugima, neki od uticaja se dešavaju samo u kraćem periodu.

Konačno kompleksnost pitanja uticaja u dugom trajanju, a koji se u kontinuitetu mešaju, doprineli su ne samo da srpsko srednjovekovno zanatstvo dostigne izvrsnost i stil koji se prepoznaju¹², već i da samo izvrši povratni uticaj van svoje matične

9 Kako dvor, tako i manastir kao centri vlastelinstva, imali su sopstvene radionice, koje za njih privređuju, među kojima poseban značaj zadobijaju one koje se nalaze u okviru njihovih kompleksa, odnosno na teritoriji dvorišta (Fostikov, 2021b). Upravo u tim manstirskim radionicama stasavale su zanatlije vične novim tehnologijama, o čemu svedoči i primer većostog časovničara, monaha Lazara (Uzelac, 2019, 90).

10 Među takvim pozivima verovatno da su najpoznatiji i najbrojniji oni, pominjani u izvorima, kada vladari u ulozi ktitora pozivaju strane zanatlije, one najveštije i najvičnije da sudeluju u radu. Osim ovih, očuvani su i oni primera koji govore da na poziv vladara pristižu i pojedine strane zanatlije radi izvedbe određenog posla, kao i one radi vojne pomoći (Fostikov, 2019a, 75, 99, 101, 123 i *passim*; Fostikov, 2020, 86).

11 O takvim primerima najrečitije svedoči i vizantizacija države za vreme kralja Milutina, koja se najbolje opaža u graditeljskoj aktivnosti, kao i opremanju zdanja.

12 Tako se u izvorima javlja i izraz "na srpski način", uglavnom u vezi sa nakitom i odećom, a nakit tako klasifikovan imao je veću cenu u odnosu na onaj koji to nije, i pored

teritorije, kako u vreme trajanja srpske srednjovekovne državnosti, tako i kasnije kada je dodatno pojačan i selidbom zanatlija na strane teritorije putem presađivanja veština i uzora¹³.

Uzimajući u obzir sve navedeno, na prvom mestu prema kontinuitetu trajanja, neosporan je vizantijski uticaj koji neprekidno traje u periodu od doseljavanja Slovena pa do pada srpske države, kroz konstanto preplitanje srpske i vizantijske ekumene. Vizantizacija zanatsva oslikava se na svakom koraku, potpomognuta prihvatanjem hrišćanstava, te njegove istočne varijante. Osim toga, do uticaja Vizantije dolazi putem mnogostrukih načina, između ostalih i prevođenjem, diplomatskim dvorskim vezama, preko brakova, manastirskih centara, umetničkih manstirskih radionica, pa i dolaskom Vizantinaca posebno u 15. veku, a od značaja je i činjenica, da deo nekadašnjih vizantijskih oblasti ulazi u sastav srpske srednjovekovne države. Već prevođenjem prvih verskih spisa i zakona, u domaću terminologiju ulaze novi pojmovi vezani za sistem znanja i veština, ali i za nazive za zanatliju i zanatstvo, pa i pojedinačni zanat. Tako dolazi i u domaćim izvorima do podele znanja na *episteme* i *tehne*, odnosno veštine na hudožestvo i hitrost, odakle i nazivi za zanatliju hitrac i tehnit/tehnika/tehnitarije, pri čemu se javljaju i dodatni uplivi na proizvodnu klasifikaciju. Tim putem u domaći rečnik ulaze i reči majstor/majstorije, rukotvorac/rukotvoriti, rukodelac/rukodelije. U tom kontekstu, posebno se mora izdvojiti i da reč tehnik kao i majstor istovremeno označavaju i zanatliju, ali i posebno graditelja, pa i kamenara ili zidara. Takođe, i imena pojedinih zanata prate vizantijske obrasce. Ovde spadaju tako i plitodelije. Kada se govori o razvoju zanata, njihovoj stratifikaciji i diferencijaciji, upravo u carskom uzoru možemo naći i razvoj zanata mramornika, a preko Vizantije dolazi i do usvajanja svilarstva, a među nazivima treba spomenuti i c'ngara. Osim toga, posebno se ističe i uticaj Vizantije na graditeljstvo, od primene belog mermera, preko usvajanja opeke do podizanja Smedereva (Ćirković, 1997, 56-78; Fostikov, 2019a, 13-15, 133, 156,173, 193-194 i passim; Fostikov, 2019b, 131-139), kao i uzori koji se ispoljavaju, između ostalog u grnčariji (Bikić, 2016, 167-174). Konačno, i samo pitanje nastanka osnovnog ustrojstva Zakona majstorija¹⁴, koje je i dalje otvoreno, moglo bi se verovatno vezati za uticaje iz Vizantije.¹⁵

toga što su u pitanju predmeti takođe od plemenitih metala (Radojković, 1969, passim; Petrović, 1999, 464, 466; Zečević Gajić, 2016, 178).

13 Takav slučaj prenošenja vidljiv je na tlu Ugarske, videti niže.

14 Zakon majstorija predstavlja zakon po kom su određene obaveze zanatlija na vlastelinstvima manastira. Njegovi poznati primerci sačuvani su u Banjskoj kao i u Dečanskim poveljama (Fostikov, 2013, 51-57).

15 Već samo ovako kratko osvrtanje na pojedine strane uticaje na zanatstvo, posebno vizantijske, a među kojima su pomenuti samo oni najvažniji, ukazuje na značaj i potrebu

Osim vizantijskog, kao jak uticaj ispoljava se i germanski. Dok o prvobitnom germanskom uticaju koji se dešava tokom seobe Slovena nemamo konkretnih podataka, a pitanje preuzimanja naziva je i dalje veoma diskutabilno¹⁶, do izrazitog uticaja dolazi sredinom 13. veka, a njegove konsekvence do punog izraza vidljive su u periodu do 15. veka. Primarno, uticaj Sasa vezuje se za poziv dvora i makromigraciju saskih doseljenika u domaće oblasti, radi usavršavanje tehnologije rudarstva, a među njima nalaze se i njihove zanatlije. Dolazak Sasa na teritoriju srednjovekovne Srbije ostavio je svoj pečat tako ne samo na uspon rudarstva, već direktno ili indirektno i na razvoj zanatstva. Tako, već samo zakonodavstvo, u čijoj je osnovi običajno pravo, biva nadograđeno novim preuzetim normama iz stranog zakonodavstva, a što se na najvišem nivou vidi na primeru rudarskog zakonika i statuta montana¹⁷, koji ne regulišu samo rad rudnika nego i rad i prava kako rudničkih zanatlija¹⁸, kao i onih čije proizvode rudarstvo potrebuje (Fostikov, 2021a, 154, 158-165).

Mada je u osnovi saski uticaj bio usmeren na razvoj metalurgije, napredovale su i druge grane proizvodnje, a najpre obrada materijala i proizvodnja artikla neophodnih rudarstvu, pa tako, među ostalima, i ugljarstvo, obrada plemenitih materijala, graditeljstvo drvetom, kožarstvo. Među brojnim nazivima¹⁹, treba istaći i imena zanata: tašner, šuster i šnajder, a koji se i danas koriste, kao i puškar²⁰, kao i manje poznato zanimanje huhnara (proizvođač posebne eksera). Takođe, bolja kontrola vatre i tehnologija obrade metala, uticali su verovatno i na razvoj staklarstava. Istovremeno, ubrzana urbanizacija rudarskih gradova dovodi i do uspona zanata čiji su proizvodi namenjeni svakodnevnici. (Fostikov, 2021a, 158-165).

Od posebnog značaja je i saski impakt na organizaciju zanatlija i zanatske proizvodnje, koji se oslikava u pomenu porte šustera, kao i ulozi protomajstora. Mada je u pitanju svakako mešoviti uticaj, pa se pomenu protomajstora vezuju za uticaj Vizantije,

njihovog pojedinačnog proučavanja svakog zasebno i sa svim pratećim elementima i pitanjima.

16 Tako je i dalje otvoreno pitanje da li se tom prvom germanskom uticaju mogu pripisati nazivi brnja, šlem, a potencijalno i mač (Fostikov, 2019a, 40, 85-86).

17 *Civitates montanae* su poseban tip gradova, zasnovanih na saskim privilegijama i germanskom pravu. Tako osim što rudnici imaju svoje zakone i same montane stiču svoj zasebni status (Weisz, 2013, 288-312; Szende, 2019, 360-379).

18 Termin rudničke zanatlije odnosi se na one zanatlije koje rade u rudarskim gradovima, kao i za same rudnike (Fostikov, 2020, 90 n. 27).

19 Germanizaciju jezika oslikava i niz saskih naziva za pojedine predmete, od pomena naziva za vrstu marame – vindelj, pa do onih u toponimiji (Filipović, 2000, 5-36).

20 Prvobitno naziv puškar se odnosi na vrstu manjeg topa (Fostikov, 2019a, 86).

ali i rani latinski, kao i zapadne uplive preko primorija i kasnije preko Ugarske, na samu formu cehovske organizacije u poznom srednjem veku neosporan je jak saski uticaj, koji je vezan za same rudarske gradove (Fostikov, 2021a, 163-164, Fostikov, 2021c). Fluidnost i mešovitost uticaja oslikava se i u juvelirstvu, o čemu rečito govore i primerci nakita, koji baštine vizantijski uticaj, ali beleže i trag gotike, do kog dolazi verovatno ne samo saskim uticajem, već i onim iz Ugarske (Zečević Gajić, 2016, 175-184).

Što se tiče ostalih pojedinačnih uticaja, o Ugarskom skoro da nemamo nikakvih podataka, iako ga je moralo biti u većem obimu naročito obzirom na činjenicu da ugarske oblasti dolaze pod srpsku vlast, prvo za vreme kralja Dragutina, a zatim i u vreme pomeranje srpske države na sever, kada i Beograd postaje prestonica, te da je dolazilo do bračnih saveza. te i da se deo plemstva seli u Ugarsku i tokom 14. veka. Istraživanja odnosa sa Ugarskom, započeta u novije vreme²¹, donose i pojedine podatke koji svakako potvrđuju da deo uzora za pojedine zanatske uplive treba tražiti u ugarskim (Fostikov, 2019a, 37 n.87), te kako je i pomenuto pojedini gotički uzorci mogli su da stignu i tim putem. Dodatno, u slučaju Ugarske poznati primeri ukazuju i na suprotni smer, to jest raznošenje domaćeg uticaja na ugarsko tlo, kako se to može opaziti i u slučaju pećnjaka, gde se preslikavaju domaći motivi (Bikić, 1994, 103).

Za razliku od ugarskih upliva, oni koji stižu preko primorskih oblasti, poput vizantijskih, odvijaju se isto u kontinuitetu, a pristižu u zaleđe, kako prvobitno putem teritorija i važnih gradskih centara, koji se nalaze u srpskim oblastima, a zatim i putem međunarodne trgovine, čiji pripadnici među kojima se nalaze i brojne zanatlije osnivaju komune u unutrašnjosti, u kojima nekada i neprekidno više decenija borave. Dodatno, razmena znanja odigravala se i školovanjem pojedinih zanatlija iz zaleđa u primorskim centrima.

Osim već pomenutih mešovitih uticaja, za koje su zaslužni i primorski uzori, direktni uticaj ovih kolonija i uske veze sa primorjem i preko njega zapadnim uticajima oslikava se u velikom uzorku latiniteta prihvaćenog kao deo svakodnevnice zanatlija, te postojanju sinonima za brojna zanimanja (Fostikov, 2019a, *passim*). Ipak, kao možda najvažnije strane uticaje, a u vezi sa kolonijama i izuzetno obimnom trgovinom, posebno plemenitim metalima u kasnijem periodu, treba istaći i njihove sledeće posledice. Tako, potražnja i znanje dubrovačkih i ostalih zanatlija, među

21 Interesantno je primetiti da su i pored sveobuhvatnog značaja i odnosa srpske srednjovekovne države i Ugarske, ovi odnosi najmanje proučeni u domaćoj literaturi. Tek se novi naraštaji istoričara okreću detaljnijem proučavanju ovih odnosa.

kojima i Kotorana koji su ujedno i trgovci, nije uticala samo na razvoj lokalnog tržišta, povećanje proizvodnje i rafinisaniju izradu pojedinih artikla (Kovačević-Kojić, 2013, 853-861), već je direktno uslovlila i pojačanu mobilnost domaćih zanatlija, posebno u smislu unutrašnje stratifikacije (Fostikov, 2020, 86, 89-90).

Među pomenute strane uticaje, treba ubrojati, kako je iznad i navedeno, i onaj rani istočni, posebno osmanski. Iako do izrazitog turskog uticaja na domaće zanatstvo dolazi tek nakon pada srpske države pod vlast Osmanlija, rana strujanja dovode do pojave novih uskospecijalizovanih zanimanja kao i prodora mode. Tako se između ostalih javljaju i pojedini novi nazivi, koji će tek kasnije postati deo svakodnevnice²². Takođe, tehnološke razlike u pojedinim artiklima, dovode do promene u sistemu proizvodnje oružja i odbrane o čemu govore pojedini izvori, kao i materijalni nalazi, te likovne predstave (Fostikov, 2019a, *passim*).

Konačno među stranim uticajima nalaze se i oni pojedinačni, o kojima nemamo skoro nikakvih izvora, i koji spadaju u one najmanje proučene u domaćoj literaturi. Na osnovu dosadašnjih saznanja, među takve treba ubrojati i one mongolske, a posebno kumanske koji svoj put pronalaze u tada savremenoj modi. Tako se i se uzorci njihove odežde, obogaćeni motivima domaćih radionica, nalaze na pojedinim freskama, koje su ih sačuvale od zaborava. Upravo primer mode, i njeni prikazi, kao i saznanja o izvedbi svakodnevno potrebnih artikla, dobar su putokaz za istraživanje stranih upliiva koji donose sopstvene uzore da bi isti bili i dodatno prilagođeni od strane domaćih zanatlija. Tako se među ostalima mogu zapaziti i uticaji stranih tkanina i njihovih ukrasa na domaću proizvodnju, a pojedine nazive beleže i domaći, kao i pisani izvori sačuvani u primorskim arhivama (Vuleta, 2013, 147-164; Vuleta, 2018, 223-242; Vuleta, 2019, 135-162).

Na kraju, imajući u vidu sveobuhvatnost jednog ovakvog istraživanja, neophodno je ukazati i na osnovnu problematiku koja se javlja u vezi proučavanja stranih uticaja na privredu, odnosno u datom slučaju na zanatstvo srednjeg veka. Stoga, osim hroničnog nedostatka pisane građe za dati period, kao poseban problem treba istaći i da ovi uticaji, kao ni samo zanatstvo, nisu skoro ni proučavani sve do novijeg vremena, pa sistematizacija znanja o njima nije ni urađena u potpunosti. Tek skorašnja proučavanja zanatstva i njegovih činilaca, uspela su da daju odgovore na neka od

22 Treba primetiti da je za dalje istraživanje i poređenje zanatstva, kao i pojedinih naziva, potrebno prilikom budućih istraživanja izraditi i rečnike sinonima kao i pregledati izvornu građu koja je najvećim delom i dalje neprevedena i neobjavljena. Tek tada će biti moguće i detaljno razmatrati uporedne odnose i međusobne uticaje na nivou zanatstva. Videti o modi i niže.

pitanja, dok brojna i dalje ostaju otvorena. Dodatno, kao poseban problem mora se podvući i nedostatak ekonomske teorije, a u vezi srednjeg veka, pošto je mahom ista zasnovana i prilagođena novijim istorijskim periodima. Zato je neophodno da dalja proučavanja u ovom pravcu obuhvate i stvaranje modela i odgovarajuće teorije.

* * *

U kontekstu svega rečenog, treba izvući i osnovne zaključke, kao i postaviti pitanje koji je dalji pristup neophodno primeniti, kako bi ovi uticaji i bili detaljno istraženi. Kako su sami uticaji slojeviti, a nekada i mešoviti, svaki od njih neophodno je dalje i zasebno proučiti, koristeći sve dostupne izvore, kako pisane tako i materijalne, koji upravo tamo gde nema pisane reči, samom svojom izvedbom ili likovnom predstavom objekta ili proizvoda rečito govore o svom uzoru. Dalja istraživanja između ostalog tako treba usmeriti i na pokušaje da se ustanovi svaka pojedina nit uticaja, njegovo tačno poreklo, način i vreme prenošenja i implementacije, kao i na koju sferu i kako dati utiče, počevši od samog zanatstva i organizacije rada, preko određene grane, podgrane i grupe proizvoda do pojedinih naziva. Tek takav objedinjen i sistematski pristup, zajedno sa interdisciplinarnom saradnjom koja podrazumeva i uvođenje ekonomske teorije, kao i istraživanje svih postavljenih pitanja, omogućiće detaljan uvid u razvoj zanatstva, kao i praćenje tog razvitka pod uplivom mreže stranih uticaja tokom srednjeg veka u oblasti srpskih zemalja, kao i u slučaju teritorija ostalih srednjovekovnih državnih tvorevina.

.....
209

LITERATURA

- » Afghah, S. M. (1998). *The Effect of non Economic Factorson Economic Deve-
lopment: Case Study of Iran*. Publisher: University of Birmingham, Birmin-
gham.
- » Bikić, V. (1994). *Srednjovekovna keramika Beograda*. Izdavač: Arheološki
institut, Beograd.
- » Bikić, V. (2016). Vizantijska inspiracija u keramici srednjovekovne Srbije. U
Procesi vizantinizacije i srpska arheologija. Uredila Vesna Bikić (167–174).
Beograd.
- » Cunjak, M. (2001). Neke sličnosti između Kruševca i Smederevskog grada i
uticaj stalačko-kruševačke keramike na smederevsku keramičku proizvod-

nju. U *Arheološka nalazišta Kruševca i okoline*. Uredili Nikola Tasić i Ema Radulović (253–263). Kruševac: Narodni muzej; Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti.

- » Ćirković, S. (1997). *Rabotnici, vojnici, duhovnici*. Beograd.
- » Ćuk, R. (2003). Uticaj Zapada na obrazovanje u srednjovekovnoj Srbiji. U *Obrazovanje kod Srba kroz vekove* (21–30). Beograd.
- » Filipović, M. S. (2000). Baština srednjovekovnih rudara u Sasa u južnoslovenskim zemljama. *Godišnjak XXXI, knj. 29*, Centar za balkanološka ispitivanja ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 5–36.
- » Fostikov, A. (2013). Zanatstvo srednjovekovne Srbije u svetlu tri povelje iz 14. veka. *Beogradski istorijski glasnik*, 4(fale brojevi u zagradi), 51–69.
- » Fostikov, A. (2019a). *Zanatstvo srednjovekovne Srbije*. Izdavač: Istorijski institut Beograd, Narodni muzej Požarevac, Beograd, 1–282.
- » Fostikov, A. (2019b). Mramornici iz Žiće – kamenari ili graditelji spomen obeležja?. *Crkvene studije*, 16(2), 131–139.
- » Fostikov, A. (2020). Mobilnost zanatlija na teritoriji srednjovekovne Srbije, *Istorijski časopis LXIX*, 81–97.
- » Fostikov, A. (2021a). Uticaj Sasa na razvoj zanatstva u srednjovekovnoj Srbiji. U *Između Podunavlja i Sredozemlja: tematski zbornik posvećen prof. dr Siniši Mišiću povodom njegovog 60. rođendana*. Uredili Katarina Mitrović, Aleksandar Uzelac (153–171). Centar za crkvene studije Niš; Niš: Centar za crkvene studije; Požarevac : Narodni muzej, (Niš : Punta).
- » Fostikov, A. (2021b). Dvorski i manastirski kompleksi kao centri zanatstva u srednjovekovnoj Srbiji. *Etnoantropološki problemi*, 16(4) (u štampi).
- » Fostikov, A. (2021c). Organizacija zanatstva u urbanim centrima srednjovekovne Srbije, *Istorijski časopis*, 60 (u štampi).
- » Hoselitz, B. F. (1957). Noneconomic Factors in Economic Development. *The American Economic Review*, 47(2), 28–41.
- » Kovačević-Kojić, D. (2013). O sastavu i obradi plemenitih metala iz srpskih srednjovekovnih rudnika. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 50(ukoliko broj postoji uneti), 853–861.
- » Mrgić, J. (2012). Proučavanje “centralnih” naselja u istorijskoj geografiji Bizantijskog carstva na Balkanu i mogućnosti primene nove metodologije. U *Vizantijski svet na Balkanu*, 2. Uredili Bojana Krsmanović, Ljubomir Maksimović, Radivoj Radić (285–297). Vizantološki institut SANU, Beograd.

- » North, D. C. (1994). Institutions and Productivity in History. *Economics Working Paper Archive at WUSTL*, 1–13. <https://econwpa.ub.uni-muenchen.de/econ-wp/eh/papers/9411/9411003.pdf> (pristupljeno 10.11.2021.)
- » Petrović, Đ. (1999) Odeća. U *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Uredili Sima Ćirković, Rade Mihaljčić (463–467). Beograd.
- » Popović, M. (2016). Srednjovekovna srpska ekumena – fikcija ili stvarnost?. U *Vizantijsko nasleđe i srpska umetnost I. Procesi Vizantinizacije i srpska arheologija*. (37–43). Beograd 2016.
- » Puga, D., Trefler, D. (2014). International Trade and Institutional Change: Medieval Venice's Response to Globalization. *The Quarterly Journal of Economics*, 129 (2), 753–821.
- » Radojković, B. (1969). *Nakit kod Srba*. Beograd.
- » Spengler, J. J. (1957). Economic Factors in Economic Development. *The American Economic Review*, 47(2), 42–56.
- » Szende, K. (2019). Iure Theutonico? German settlers and legal frameworks for immigration to Hungary in an East-Central European perspective. *Journal of Medieval History*, 45(3), 360–379.
- » Uzelac, A. (2019). Lazar Svetogorac – srpski monah i časovničar između istorije i mita. *Beogradski istorijski glasnik*, 10, 77–90.
- » Vuleta, T. (2013). Tragom narodnog pesnika – azdija (plišane tkanine u Srbiji srednjeg veka). *Saopštenja*, 45, 147–164.
- » Vuleta, T. (2018). Strani elementi u odeždi karanskih ktitora – otisak sveta kao simbol etnosa, I. *Patrimonium.MK*, 16, 223–242.
- » Vuleta, T. (2019). Strani elementi u odeždi karanskih ktitora – otisak sveta kao simbol etnosa, II. *Patrimonium.MK*, 17, 135–162.
- » Weisz, B. (2013). Mining Town Privileges in Angevin Hungary. *Hungarian Historical Review*, 2 (2), 288–312.
- » Zecevic E., Gajić, M. (2016). Vizantijski predlošci i stil gotike-internacionalnost srpskog zanatskog izraza. U *Procesi vizantinizacije i srpska arheologija*. Uredila Vesna Bikić (175–184). Vizantijsko nasleđe i srpska umetnost I, Beograd.